

18.325

HENRYK GAERTNER

PRZEWODNIK METODYCZNY

DO PODRĘCZNIKA

MOWA POLSKA

DLA V KLASY SZKOŁY POWSZ.

K S I A ̇ Ż N I C A - A T L A S

HENRYK GAERTNER

PRZEWODNIK METODYCZNY

DO PODRĘCZNIKA

MOWA POLSKA

DLA V KLASY SZKOŁY POWSZ.

K S I A Ź N I C A - A T L A S

S. A. ZJEDNOCZ. ZAKŁADY KARTOGR. I WYDAWN. T. N. S. W.

LWÓW — WARSZAWA

1934

18325

2524

Zakłady Graficzne Ski Akc. Książnica-Atlas we Lwowie.

Bibl. Inst. Fil. Pol.
K-198 9/p 8-13

Spis treści

Wykaz alfabetyczny ustępów do ćwiczeń w Podręczniku (z podaniem stronic, na których zostało określone przeznaczenie dydaktyczne ustępu)	4
Uwagi ogólne	5
O zdaniu	7
1. Zdania i ich rodzaje (powtórzenie)	7
2. Podmiot i orzeczenie (powtórzenie)	8
3. Podmiot lub orzeczenie rozwinięte lub nierozwinięte (powtórzenie)	8
4. Podmiot i orzeczenie zasadnicze (powtórzenie)	9
5. Zdanie pojedyncze i złożone	9
6. Wyrazy określające i określane	10
O częściach mowy	11
7. Rzeczowniki (powtórzenie)	11
8. Rzeczowniki własne i pospolite (powtórzenie)	12
9. Przymiotniki (powtórzenie)	12
10. Liczebniki (powtórzenie)	13
11. Czasowniki (powtórzenie)	14
12. Przysłówki	16
13. Zaimki rzeczowne	17
14. Zaimki przymiotne	19
15. Zaimki przysłowne	19
16. Przyimki	20
17. Spójniki	21
18. Wykrzykniki	22
O odmianie wyrazów	23
19. Przypadki rzeczowników	23
20. Temat i końcówki	25
21. Przypadki przymiotników	26
22. Przypadki zaimków rzeczownych	27
23. Przypadki zaimków przymiotnych	27
24. Przypadki liczebników	28
25. Ćwiczenia normatywne z deklinacji	28
O wyrazach jako określeniach	29
26. Przydawka	29
27. Okolicznik	30
28. Dopelnienie	31

Wykaz alfabetyczny tytułów ustępów do ćwiczeń w podręczniku dla ucznia

(z podaniem rozdziałów, w których zostało określone przeznaczenie
dydaktyczne ustępu).

- Chata gajowego (15¹), 7, 9, 11, 17, 26.
Deszcz (4), 2, 3, 6, 9.
Domki z piasku (5), 7, 20.
Dwaj bracia (11), 7, 10, 13, 14, 17, 22, 24.
Izba wiejska (13), 2, 7, 11, 13, 16, 22, 27.
Kot i wilk (6), 7, 10, 22, 24.
Kura z kaczętami (19), 7, 19, 21, 22, 23.
Las (23), 20, 26, 27, 28.
Lis i kozieł (7), 1, 7, 8, 11, 13, 19, 22.
List (1), 1, 7, 9.
Nad strugą (9), 7, 9, 26.
O baranie i wilku (17), 7, 19.
Olbrzymi (10), 7, 9, 10, 14, 15.
O szkodrym królu (22), 9, 11, 21, 23, 26, 27.
Podróżny i Ezop (2), 1.
Powrót ze szkoły (12), 11.
Przy kominku (21), 21, 23.
Przysłowia o koniu (18), 19, 20.
Przysłowia o mądrych (20), 21.
Przysłowia o panach (16), 19, 22.
Ranek (24), 2, 11, 16, 19, 27.
Stary dworek (14), 10, 13, 16, 21, 23, 24, 28.
Stary kupiec (8), 7, 14, 20, 21, 22, 23.
Wieczór (3), 2, 3, 4, 5, 6, 9, 14, 26.
Zajęcza dola (25), 11, 26, 27, 28.

---

¹ Cyfra w nawiasie oznacza kolejność ustępu w podręczniku dla ucznia.

Uwagi ogólne

Podręcznik dla ucznia składa się z dwu części. Część druga („Ustępy do świeceń“) zawiera teksty z materiałem przykładów, potrzebnych do opisu lub do utrwalania wiadomości, albo też do wypracowań piśmiennych. Są to ustępy ciągłe, zawierające krótkie całości treściowe, dostosowane do poziomu umysłowego uczniów V klasy szkoły powszechnej. Autor, zamieszczając je, liczył się z koniecznością dostarczenia uczniowi i nauczycielowi odpowiedniego materiału z punktu widzenia nauki o języku i ćwiczeń językowych. Zadania tego nie może spełnić czytanką, przeznaczoną do lektury, a stosująca się do postulatów dydaktycznych i wychowawczych. Z tego względu kryterjum doboru tekstów stanowił ministerjalny Program gramatyki, w miarę możliwości jednak starano się korzystać z tematów wskazanych przez program lektury. Ustępy dobierano tak, by ten sam tekst mógł być kilkakrotnie użyty do rozmaitych celów. W ten sposób pewien minimalny trud zapoznania się uczniów z całością pewnego tekstu zostanie w zupełności „zamortyzowany“ przez wielokrotne rozpatrywanie go przy sposobności rozważania i utrwalania rozmaitych wiadomości. W każdym zaś razie wprowadzenie pewnych myślowych całości będzie z wielu względów dydaktycznie korzystniejsze, aniżeli podawanie niepowiązanych sytuacyjnie i treściowo zdań lub luźnych wykazów wyrażen i zwrotów. Tylko tam, gdzie zachodziła potrzeba podania przykładów na rozmaite formy tych samych wyrazów, skorzystano z przysłów, związanych jednak pokrewieństwem tematu.

Wiadomości o języku zebrano w I części podręcznika. Są to tylko uogólnienia, do których sformułowania powinni uczniowie dojść przy pomocy nauczyciela w czasie nauki szkolnej. Część ta stanowić ma pomocniczy materiał do powtórzenia wiadomości, jeśli uległy zapomnieniu w ciągu dalszej nauki. Ponieważ „ćwiczenia gramatyczne na szczeblu drugim wyodrębniają się wyraźniej“, a tem samem zaczyna się bardziej systematyczne ich traktowanie, przeto w podręczniku dla ucznia uwzględniono w systematycznym układzie także i te wiadomości, które powinien był nabyć w klasach poprzednich.¹

¹ W następnych częściach podręcznika dla dalszych klas wiadomości powtarzane będą zebrane w osobnym rozdziale.

Uzupełnieniem dydaktycznym podręcznika dla ucznia jest związany z nim integralnie Przewodnik metodyczny, którego celem jest zwolnienie podręcznika dla ucznia od wszelkiego rodzaju pytań, zleceń i wskazówek, należących do zakresu działania nauczyciela.

Przewodnik ten jest zbiorem przykładowych planów lekcyjnych, które w miarę pomysłowości nauczyciela i poziomu klasy powinny ulegać przekształcaniu i dostosowywaniu. Dołączając te plany, autor zamierzał wskazać przeznaczenie poszczególnych tekstów i określić ogólnie główne kierunki rozważań opisowych, których wynikiem powinny być uogólnienia, zebrane w I części podręcznika dla ucznia. Z tego powodu plany poszczególnych lekcji nie stanowią idealnych schematów, któreby uwzględniały w sposób wyczerpujący wszystkie możliwe fazy nauczania. Są to tylko ramy toku nauczania, które nauczyciel będzie wypełniał w miarę idealnych postulatów metodyki, pamiętając jednak wciąż o tem, by nie zwiększać materiału wiadomości poza wymagania Programu i nie przeciążać uczniów nadmiarem faktów i szczegółów. Wogóle zaś przy stosowaniu w praktyce szkolnej wskazówek Przewodnika należy pamiętać o podstawowym wymaganiu Programu: „Ćwiczenia gramatyczne na szczeblu drugim wyodrębniają się wyraźniej, mimo to wiążą się one nadal z różnymi działami nauki języka polskiego. Powiązanie różnych działów w pracy ułatwi nauczycielowi ułożenie planu lekcji tak, aby część jej jednak łączyła się organicznie z innymi ćwiczeniami danej jednostki metodycznej“. Należy więc baczyć, by w praktyce przygotowanie do lekcji gramatycznej nawiązywało do innych zajęć, a więc lektury, omawiania ćwiczeń piśmiennych i t. p. Sposobów tych nawiązań nie wskazuje się w poszczególnych planach; muszą one wynikać z toku całości nauczania.

W kolejności zagadnień starano się przestrzegać ich organicznego związku. Rozpoczęto od zagadnień składniowych, następnie omówiono części mowy, a po zagadnieniach deklinacyjnych następuje charakterystyka rodzajów określeń, które mogą być w pełni zrozumiane przez ucznia dopiero na tle uprzednio przyswojonych wiadomości o przysłówkach i przypadkach.

W podręczniku zachowano tradycyjne pojęcia i terminy gramatyczne, stosowane w większości podręczników szkolnych, a uwzględnione przez wskazówki programu.

O zdaniu

1. Zdania i ich rodzaje

(Powtórzenie)

Wprawę w rozróżnianiu zdań oznajmających, pytających, rozkazujących i wykrzyknikowych powinni uczniowie przynieść z poprzednich klas. Obecnie należy wiadomości te przypomnieć, uświadamiając różnice tych rodzajów ze względu na powód wypowiedzania zdań. Ćwiczenia te można oprzeć na przykładach z pogadanki, a więc na rozkazach, pytaniach i odpowiedziach, albo na ustępie 1. *List*, który zawiera wszystkie cztery typy zdań. Następnie należy przeprowadzić szereg ćwiczeń w tworzeniu poszczególnych rodzajów zdań, a więc np. można polecić uczniom: a) by do wypowiedzianych lub wskazanych w czytance zdań oznajmających dotwarzali zdania pytające, b) by zdania oznajmające przekształcali na zdania rozkazujące, c) by zdania oznajmające przekształcali na zdania wykrzyknikowe.

Z ćwiczeniami w tworzeniu poszczególnych rodzajów zdań należy połączyć ćwiczenia w odpowiednim ich odczytywaniu z właściwą dla każdego typu modulacją głosu, przy zapisywaniu zaś ich trzeba zwrócić uwagę na odpowiednią interpunkcję (kropka, pytajnik, wykrzyknik).

W y p r a c o w a n i e. 1) Napisać po trzy zdania każdego rodzaju — lub: 2) napisać krótki list do kolegi lub rodziców o wrażeniach z wycieczki, używając wszystkich rodzajów zdań — lub: 3) wypisać z ustępu 2. *Podróżny i Ezop* zdania rozkazujące i pytające.

W p r a w a.¹ Okolicznościową powtórkę można przeprowadzić także na podstawie ustępu 7. *Lis i kozieł*, następnie na ustępach czytanki.

Przy przenoszeniu ćwiczeń w rozróżnianiu zdań na teksty czytanki, przeznaczonej do lektury, musi nauczyciel zrazu unikać zdań o typie mieszanym, a więc np. pozdrowień: *Bądź zdrow! Niech Cię Matka Boska ma w swej opiece!* albo pytań retorycznych, np. *Jakże*

---

¹ W ustępach p. t. W p r a w a wskazuje się ustępy dostosowane do danego typu ćwiczeń. Ćwiczenia te należy przeprowadzać oczywiście tylko w miarę potrzeby.

ty to napisał? Pierwszy typ ma formę rozkazów, a funkcję zdań wykrzyknikowych, wyrażających uczucie, drugi zaś ma formę pytania, ze względu na funkcję zaś jest zdaniem wykrzyknikowym. Gdyby uczniowie sami zauważyli te typy zdań, można ich naprowadzić na spostrzeżenie, że zdania takie „wyglądają“ na rozkazy lub pytania, są zaś zdaniami wykrzyknikowymi; jeśli się jednak da, lepiej zagadnienie to pozostawić do klas następnych.

2. Podmiot i orzeczenie

(Powtórzenie)

Tok postępowania może być następujący. Podajemy samo orzeczenie (najlepiej rozwinięte), np. *biegł przez łąkę*. Pytamy, czy wyrazy te wystarczą, by zrozumieć, co mówiący miał na myśli. Doprowadzamy do stwierdzenia, że brak jest wyrazów, z których dowiedzielibyśmy się, o kim lub o czym jest mowa. Wprowadzamy te wyrazy (najlepiej w postaci członu rozwiniętego, np. *gniady żrebak*) i przypominamy nazwę podmiotu. Rozpatrujemy resztę zdania (*biegł przez łąkę*). Przypominamy, że wyrazy te stwierdzają, co się o kimś lub o czymś mówi. Przypominamy nazwę orzeczenia.

Dalsze ćwiczenia mogą polegać: a) na uzupełnianiu orzeczeniem podanych przez nauczyciela podmiotów lub dotwarzaniu podmiotów do podanych orzeczeń; b) na formułowaniu zdań pytających o podmiot lub orzeczenie na podstawie zdań z czytanki lub wypracowań domowych uczniów; c) na rozbiórce ustępu 3. *Wieczór*, przy czem rozbiór ten należy przeprowadzić w szkole, by się przekonać, czy uczniowie przyswoili sobie dobrze powtórzone wiadomości.

Wypracowanie. Przepisać ustęp 4. *Deszcz*, oddzielając w poszczególnych zdaniach podmiot i orzeczenie kreską pionową. Ustęp ten zawiera zdania o wyraźnej granicy ich członów, bez wplatania wyrazów podmiotu do orzeczenia lub odwrotnie.

Pracowa. Rozbiór zdań na podmiot i orzeczenie należy powtórzać okolicznościowo. Nadają się do tego szczególnie ustępy 13. *Izba wiejska* i 24. *Ranek*.

3. Podmiot lub orzeczenie rozwinięte i nierozwinięte

(Powtórzenie)

Punktem wyjścia dla ćwiczeń może być rozpatrywanie wypracowania domowego (podział na człony ustępu 4. *Deszcz*). Rozpatrując poszczególne człony, zapytujemy uczniów, z ilu wyrazów składa się

każdy podmiot i każde orzeczenie. Doprowadzamy do stwierdzenia, że człony te mogą się składać z jednego wyrazu lub z kilku wyrazów. Przypominamy nazwy: podmiot rozwinięty i nierozwinięty, orzeczenie rozwinięte i nierozwinięte.

Przy rozważaniu orzeczenia nierozwiniętego nasunie się niewątpliwie w praktyce szkolnej trudność, czy słowo osobowe z zaimkiem *się* uznać za orzeczenie rozwinięte, czy nierozwinięte. Wątpliwości tej nie należy przemileczać, lecz wyjaśnić przystępnie, że czasownik razem z tem słówkiem tworzy nierozdzielny całość, którą uważamy za orzeczenie nierozwinięte, chociaż zawiera dwa wyrazy.

W y p r a c o w a n i e. Przepisać pierwszą część ustępu 3. *Wieczór*, oddzielając kreskami pionowymi podmiot od orzeczenia, zaznaczając po każdym członie cyfrą, z ilu się składa wyrazów (materiał dla następnej lekcji).

4. Podmiot i orzeczenie zasadnicze

(Powtórzenie)

Punktem wyjścia może być poprzednie wypracowanie domowe (podział piśmienny zdań pierwszej części ustępu 3. *Wieczór*). Rozpatrujemy zdanie po zdaniu. Polecamy uczniom przekształcać tak te zdania, by w każdym był podmiot i orzeczenie nierozwinięte. Wyrazy, które wybraliśmy w ten sposób z członów rozwiniętych, polecamy podkreślić w wypracowaniu, ewentualnie na tablicy. Przypominamy, że wyrazy te są w tych członach najważniejsze, konieczne. Bez nich zdania te byłyby niezrozumiałe. Przypominamy nazwy: podmiot zasadniczy, orzeczenie zasadnicze.

W y p r a c o w a n i e. Napisać 5 zdań z podmiotem i orzeczeniem rozwiniętym; podkreślić podmiot i orzeczenie zasadnicze.

5. Zdanie pojedyncze i złożone

(Nowy materiał)

Powtórzenie na dowolnym przykładzie rozbioru zdania na dwa człony. Przeniesienie rozbioru na tekst 3. *Wieczór* cz. II. Polecamy wyodrębnić podmiot i orzeczenie w pierwszym zdaniu. Uczniowie zauważą, że właściwie są to dwa zdania, z których każde ma swój podmiot i orzeczenie. Wyjaśniamy, że zdania takie tworzą całość, którą nazywamy zdaniem złożonym. Po tem wyjaśnieniu wprowadzamy nazwę zdania pojedynczego, które może być częścią zdania złożonego, albo stanowi samo pewną zamkniętą całość.

Rozbiór dalszych zdań tego samego ustępu. Pierwsze próby łączenia zdań pojedynczych w zdania złożone.

W y p r a c o w a n i e. Napisać kilka zdań pojedynczych i połączyć niektóre z nich w zdania złożone.

W p r a w a. Okolicznościowe ćwiczenia, jak w zastosowaniu na urywkach czytanki. Ćwiczenia te należy wiązać również z poprawą wypracowań piśmiennych.

Ć w i c z e n i a o r t o g r a f i e z n e. Do ćwiczeń tych należy nawiązywać ćwiczenia w stosowaniu znaków przestankowych w zdaniu złożonym.

6. Wyrazy określające i określane

(Nowy materiał)

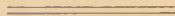
Powtórzenie o członach rozwiniętych zdania. Uczniowie tworzą zdania rozwinięte, jedno z nich zapisujemy, np.: *Pilny chłopak czyta książkę*. Uczniowie zdanie to dzielą na człon: *pilny chłopak* i człon: *czyta książkę*. Naprowadzamy uczniów na spostrzeżenie, że wyrazy, z których się składają te człony, łączą się ze sobą i tworzą związki. Następnie uświadamiamy uczniom, że w pierwszym związku wyraz *pilny* jest jakby dodatkiem objaśniającym, o jakim chłopcu jest mowa; wyrazem tym określiliśmy wyraz *chłopak*. Jest to zatem wyraz określający czyli określenie wyrazu *chłopak*. Wyraz *chłopak* zaś jest wyrazem określanym.

Rozważania te przeprowadzamy podobnie na wyrażeniu *czyta książkę*. Wreszcie ujmujemy z tego punktu widzenia orzeczenie zasadnicze i podmiot zasadniczy, naprowadzając uczniów na spostrzeżenie, że orzeczenie zasadnicze jest także określeniem podmiotu zasadniczego.

Ćwiczenia w wyodrębnianiu grup składających się z wyrazu określanego i określenia na ustępie 3. *Wieczór*.

W y p r a c o w a n i e. Wypisać z ustępu 4. *Deszcz* pięć wyrazów określanych z określeniami.

W p r a w a. Dalsze ćwiczenia na ustępach 13. *Izba wiejska*, 24. *Ranek*. Ćwiczenia w dodawaniu określeń do wyrazów wskazywanych w czytance.

O częściach mowy

7. Rzeczowniki

(Powtórzenie)

Zasadą wyróżniania rzeczowników powinno być założenie, że rzeczownikiem nazywamy wyraz, którego przynajmniej jedna forma odpowiada na pytanie: *jak się ktoś lub coś nazywa*. Przy wprowadzeniu tego pytania rozpoznawczego na miejsce dawnego: *kto? co?* chodzi też o to, by unikać wieloznaczności pytań. Dotychczas bowiem pytaniem: *kto? co?* uczono rozpoznawać: 1) rzeczownik jako część mowy, 2) podmiot jako człon zdania i 3) mianownik jako formę deklinacyjną.

Do ćwiczeń tych przeznaczony jest ustęp 7. *Lis i kozieł*, wystylizowany tak, że zawiera wszystkie rodzaje rzeczowników. Odczytawszy tytuł, zapytujemy, kto będzie występował w tej bajce? Jak się nazywają wyrazy, zapomocą których są te zwierzęta oznaczone? Co oznaczają jeszcze rzeczowniki? Przypominamy lub uświadamiamy uczniom, że zapomocą rzeczowników odpowiadamy na pytanie, jak się ktoś lub coś nazywa. Polecamy wskazywać w wymienionym ustępie poszczególne rzeczowniki, zapytując przy każdym z nich, co oznacza: osobę, zwierzę, rzecz czy właściwość. Zwracamy następnie uwagę na formy rzeczowników: *lisa, lisem, kozła, koźle*; przypominamy, że wyrazy te odnoszą się też do *lisa* i *kozła*, podobnie jak wyrazy *lis, kozieł*. Przypominamy, że takie wyrazy uważa się za formy rzeczowników *lis, kozieł*, oraz że rzeczowniki są wyrazami odmieniami.

Przypomnienie o rodzaju rzeczowników, jak w podręczniku dla ucznia.

Wypracowanie. Wypisać rzeczowniki z ustępu 8. *Stary kupiec* w formie odpowiadającej na pytanie: *kto, co*.

Prawa. Wiadomości o rzeczownikach można okolicznościowo powtarzać na ustępach 5. *Domki z piasku*, 13. *Izba wiejska*, 17. *O baranie i wilku*.

Ćwiczenia słownikowe. Program zaleca w tej klasie „dalsze wzbogacanie czynnego słownika dzieci: wyrażenia odtwarzające dostępne dla dziecka stany życia wewnętrznego (np. uczucia) i ich objawy; zestawianie grup wyrazów, np. nazwy rzemieślników,

narzędzi rzemieślników, narzędzi pracy rolnika, nazwy pokrewieństwa i t. p.“ (str. 18). Materiał do tych ćwiczeń w zakresie rzeczowników zawierają niektóre ustępy do ćwiczeń, np. nazwy barw, kształtów, głosów (15. *Chata gajowego*), z zakresu budownictwa (5. *Domki z piasku*), nazwy wód (17. *O baranie i wilku*, 18. *Nad strugą*), nazwy terenów (10. *Olbrzymi*), nazwy stanów wewnętrznych (1. *List*, 6. *Kot i wilk*, 11. *Dwaj bracia*, 19. *Kura z kaczetami*). Rzeczowniki z rozmaitych zakresów należy omawiać na tle pogadank według wskazówek Programu (Uwagi do całości Programu), natomiast należy wystrzegać się „mechanicznego gromadzenia szeregów jednorodnych wyrażeń z pamięci lub wyszukiwania ich z książki, jak np. wymienianie pokolei różnych barw, gromadzenie z jakiegoś tekstu różnych wyrażeń przenośnych“. Uwaga ta dotyczy oczywiście wszystkich dalszych ćwiczeń słownikowych, pozostających w związku ze wzbogacaniem słownictwa czynnego.

8. Rzeczowniki własne i pospolite

(Powtórzenie)

Można skorzystać ponownie z ustępu 7. *Lis i kozieł*. Zwróciwszy uwagę uczniów na rzeczowniki: *Maciek, Jakób, Azor, Rudnik*, zapytamy, czym się różnią od innych rzeczowników, np. *pastuch, ogrodnik, pies, potok*, i dlaczego je piszemy wielką literą. W ten sposób przypominamy o rzeczownikach własnych i pospolitych.

W y p r a c o w a n i e. Napisać 20 rzeczowników własnych i odpowiednich pospolitych.

9. Przymiotniki

(Powtórzenie)

Punktem wyjścia dla ćwiczeń może być pogadanka na temat właściwości osób i rzeczy. Zapytujemy następnie, jakich wyrazów użyliśmy, chcąc określić rzeczowniki: *śnieg, liść, dąb, topola, jabłko, chłopak, dziewczynka, uczeń*. Rzeczowniki te wypisujemy na tablicy, a uczniowie dodają do nich odpowiednio przymiotniki:

śnieg — biały
trawa — zielona
dąb — gruby itd.

Przypominamy nazwę przymiotników, stwierdzamy, że odnoszą się one do właściwości, a odpowiadają na pytania, jakie są osoby,

rzeczy itp. Dodając przykłady: *chata ojcowa, suknia matczyna*, uświadamiamy, że niektóre z nich odnoszą się do przynależności istot i rzeczy, a wtedy odpowiadają na pytanie: *czyj, czyja, czyje?* Można też uświadomić uczniom, że najczęściej są one określeniami rzeczowników.

Dalsze ćwiczenia przenosimy na ustęp 9. *Nad strugą*. Uczniowie wyszukują przymiotniki, łączą je z rzeczownikami i przypominają sobie, że przymiotniki posiadają formy, a formy te zależą od rodzaju i formy rzeczownika.

Korzystając z wybranych przymiotników, przypominamy o formach stopniowania (jak w podręczniku dla ucznia).

Wyprowadzenie. Wypisać z ustępu 10. *Olbrzymi* przymiotniki z rzeczownikami.

Wprawa. Materiał do okolicznościowych ćwiczeń zawierają ustępy 3. *Wieczór*, 22. *O szczodrym królu*.

Ćwiczenia słownikowe. Stosowanie w pogadankach przymiotników z pewnych zakresów, np. dotyczących barwy (1. *List*, 3. *Wieczór*, 4. *Deszcz*, 15. *Chata gajowego*), kształtów i rozmiarów (1. *List*), wrażeń słuchowych (3. *Wieczór*) i t. p., oraz odnoszących się do oceny uczuciowej, estetycznej i etycznej i t. p.

Stwierdzanie na tekstach podręcznika i czytanki, pod jakim względem poszczególne przymiotniki charakteryzują istoty lub rzeczy.

10. Liczebniki

(Powtórzenie)

Zapomocą pytań o ilość ławek w klasie, ilość dzieci, drzwi, porządek uczniów w ławce itp. zbieramy przykłady liczebników. Przypominamy uczniom, że chcąc użyć takich wyrazów musimy naprzód liczyć, dlatego wyrazy te nazywamy liczebnikami. Pożądanem jest spisanie przykładów na tablicy i w zeszytach według pytań; np.:

	<i>ile?</i>	<i>który (zrzędu, kolei)?</i>
<i>jeden</i>	<i>pięcioro</i>	<i>półtora</i>
<i>pięć</i>	<i>siedmioro</i>	<i>półczwarta</i>
<i>dwadzieścia</i>	<i>kilkoro</i>	<i>pierwszy</i>
<i>trzydzieści sześć</i>		<i>trzeci</i>
<i>kilku</i>		

Korzystając z takiego zestawienia, należy uprzytomnić uczniom, że pierwsza grupa liczebników podaje ilość istot, rzeczy, druga zaś wskazuje na porządek lub kolejność.

Dalsze ćwiczenia należy przenieść na ustęp 11. *Dwaj bracia*: uczniowie wyszukują w nim lieźbniki i stwierdzają, na jakie pytania one odpowiadają, oraz do której grupy należą.

Wyprowadzenie. Wypisać z ustępu 6. *Kot i wilk* lieźbniki z rzeczownikami, dodać pytania i zaznaczyć skrótami (il., porz.), czy wskazują na ilość, czy na porządek.

Wprawa. Do dalszych okolicznościowych ćwiczeń w wyróżnieniu lieźbników nadają się ustępy 10. *Olbrzymi*, 14. *Stary dworek*.

Ćwiczenia słownikowe. Dotwarzanie lieźbników porządkowych do głównych; ćwiczenia okolicznościowe w czytaniu dat czterocyfrowych (np. w 1934 r. — w tysiące dziewięćset trzydziestym czwartym roku) i t. p.

11. Czasowniki

(Powtórzenie)

Nawiązując do przykładów z pogadanki lub wypracowania, przypominaemy uczniom wiadomości o czasownikach jako wyrazach, których jedna forma odpowiada na pytania: *co robi (zrobi)?, co się z kimś, czymś dzieje (stanie)?*¹ Następnie ćwiczenia przenosimy na ustęp 12. *Powrót ze szkoły*. Ustęp ten jest tak dobrany, że zawiera rozmaite rodzaje form czasownika, oraz kilka rzeczowników odsłownych. Polecimy uczniom wskazać w tym ustępie wyrazy odnoszące się do czynności lub stanów. Wyrazy te wypisujemy. Są to następujące przykłady:

<i>chodźł</i>	<i>walił się</i>	<i>stąpając</i>	<i>pchnie</i>
<i>postanowionego</i>	<i>stąpając</i>	<i>oglądając się</i>	<i>chce</i>
<i>miały</i>	<i>chodziły</i>	<i>dając</i>	<i>zadać się</i>
<i>nazywaliśmy</i>	<i>wziąwszy</i>	<i>prowadzić się</i>	<i>bije się</i>
<i>wypróbował</i>	<i>padali</i>	<i>była</i>	<i>staje</i>
<i>pasuje</i>	<i>chodziły</i>	<i>prowadzenie</i>	<i>robi</i>
<i>trzymał</i>	<i>przelatując</i>	<i>uważane</i>	<i>wymyśli</i>
<i>naśladowanie</i>	<i>chodzenie</i>	<i>było</i>	
<i>bitki</i>	<i>trzymały się</i>	<i>wodziły</i>	

¹ Koniecznym jest uwzględnianie w pytaniach także czasowników dokonanych (*zrobi, stanie się*), gdyż w przeciwnym razie uczeń nie miałby pytań rozpoznawczych dla czasowników dokonanych (*napisać*). Gdyby zaś sprowadzać czasowniki dokonane w tym celu do formy niedokonanej, np. *napisał* do *pisze*, przyuczalibyśmy uczniów do fałszywego pojmowania czasownika dokonanego, jako „form“ czasownika niedokonanego.

Pierwsze przykłady sprowadzamy zapomocą odpowiednich pytań do form: *chodzi, postanowi* i t. d. i utrwalamy ogólne wiadomości o czasowniku. Następnie zwracamy uwagę na rzeczowniki: *naśladowanie, podrywanie, bitka, chodzenie, prowadzenie, wymysły* (tu w znaczeniu: *wymyślania*) i przypominamy, że także rzeczowniki mogą odnosić się do czynności i stanów, ale różnią się tem od czasowników, że czasowniki nie odpowiadają na pytanie, jak się czynność lub stan nazywa.

Następnie zwróćmy uwagę na pierwszy przykład *chodził* i polećmy dotworzyć inne formy na pytania: jak powiemy, myśląc o czynności, która się odbywa t e r a z, która się będzie odbywać w p r z y s z ł o ś c i. Na uzyskanych w ten sposób przykładach przypominamy o formach c z a s ó w, ich nazwach i polecamy je wskazać wśród reszty przykładów.

W podobny sposób przypominamy o formach osób, polecając dotwarzać do formy *chodził* formy zgodne z wyrazami: *ja, ty, my, wy*. Naprowadzamy uczniów na spostrzeżenie, że mówiący o sobie używa formy (*ja*) *chodziłem* itd., jak w podręczniku dla ucznia.

W y p r a c o w a n i e. Na wypracowanie domowe można przeznaczyć wypisanie pewnej ilości czasowników z ustępu 7. *Lis i kozieł*, oraz oznaczenie ich form w skróceniu, np. *uciekł* 3 os. l. poj. cz. przesz. i t. p. Na jednej z następnych lekcji można zadać wypracowanie, polegające na zamianie form terażniejszych na przeszłe i t. p. w tym samym ustępie, lub na zamianie osób (z pierwszej na trzecią i t. p.) w jakimkolwiek tekście czytanki.

W p r a w a. Materiał do powtórki zawierają ustępy: 13. *Izba wiejska* i 24. *Ranek*.

Ć w i e z e n i a s ł o w n i k o w e. Zastosowanie w pogadankach czasowników, odnoszących się do zmiany barwy (25. *Zajęcza dola*), położenia (13. *Izba wiejska*), głosów (15. *Chata gajowego*, 24. *Ranek*), uczuć i pragnień (23. *O szczodrym królu*).

Ć w i e z e n i a o r t o g r a f i e z n e. Do wiadomości uczniów o formach czasownika można w razie potrzeby nawiązać ćwiczenia normatywne w tworzeniu form o chwicznej wymowie i pisowni, np. *niosę* (błędna pisownia: *niose*), *piszą* (nie: *piszo* lub *piszom*), *umiem* — *umieją* (nie: *umię*, *umią*), *lubimy* (nie: *lubiemy*) i t. p.

Ćwiczenia te można prowadzić w ten sposób, że polecamy uczniom dotwarzać ustnie lub piśmiennie formy od *nieść, pisać, umieć, lubić* na pytania: *co robię, co robimy?* Zakres tych ćwiczeń, sposób ich prowadzenia (praca szkolna lub domowa piśmienna) należy dostosować oczywiście do realnych potrzeb języka uczniów.

12. Przysłówki

(Nowy materiał)

Przypomnienie o rzeczownikach, oznaczających czynności. Polecamy wymienić kilka rzeczowników, któreby odnosiły się do czynności i uzupełnić je przymiotnikami, np. *szybkie bieganie*, *długie chodzenie* itp. Polecamy zamienić te rzeczowniki na odpowiednie czasowniki i dodać takie wyrazy, któreby były określeniami czasowników ze względu na szybkość, długość czynności itp. Otrzymamy wyrażenia: *szybko biegnie*, *długo chodził* i t. p. Stwierdzamy, że wyrazy *szybko*, *długo* nie należą do poznanych już części mowy, a jako zagadnienie lekcji wysuwamy poznanie właściwości takich wyrazów.

Dalsze przykłady uzyskujemy z wielokrotnego określania czasownika w jakimś pojedynczym zdaniu, np. *Wędrowiec szedł*. Zapytujemy, co można powiedzieć dokładniej o czynności wędrowca. Odpowiedzi uzyskujemy przy pomocy pytań, które zapisujemy na tablicy i w zeszytach, dodając do nich odpowiednie przysłówki, np.:

Wędrowiec szedł: skąd? — *zdaleka,*
kiedy? — *wczoraj, dawno,*
odkąd? — *oddawna,*
jak? — *szybko, powoli.*

Podobnie zbieramy przykłady przysłówek, stanowiących określenia przymiotników i przysłówek; a więc np. *jasne światło* — *jasno świeci*, *bardzo jasne światło* — *świeci bardzo jasno*.

Na podstawie tych przykładów doprowadzamy do stwierdzenia, że wyrazy te odpowiadają na pytanie: *jak? gdzie? skąd? dokąd? którędy? kiedy? odkąd?* i t. p. Zmieniając formy wyrazów określanych, uświadamiamy, że przysłówki nie odmieniają się według przypadków i osób, przeto są nieodmienne. Do tego nawiążemy stwierdzenie, że mają one jednak formy stopni, podobnie jak przymiotniki. Wprowadzamy wreszcie dla tego typu wyrazów nazwę przysłówek.

Wyszukiwanie przysłówek w zdaniach, wybranych przez nauczyciela z czytanki.

Wypracowanie. Napisać 5 zdań, w których byłyby zastosowane przysłówki, a przy każdym z nich dodać w nawiasie pytanie.

Wprawa. Dalsze ćwiczenia w związku z ćwiczeniami w wyróżnianiu zaimków przysłownych.

Ćwiczenia słownikowe. Stosowanie w pogadankach przysłówków, dotyczących pewnych zakresów, np. kształtów, barw, wrażeń słuchowych, dotykowych, stosunków przestrzennych i czasowych, oceny etycznej, estetycznej i t. p.

13. Zaimki rzeczowne

(Nowy materiał)

Odczytujemy część ustępu 7. *Lis i kozieł*. Uświadamiamy uczniom, że w opowiadaniu tem występują osoby, zwierzęta, rzeczy i t. d., które autor wymienił zapomocą rzeczowników. W związku z tem wysuniemy zagadnienie, czy tych samych osób, zwierząt i rzeczy nie można wymienić także zapomocą innych wyrazów.

Następnie polecimy wyszukać w tym samym ustępie wszystkie wyrazy, które odnoszą się do ludzi, zwierząt i rzeczy, ale które nie są rzeczownikami. Wskazane przez uczniów wyrazy wypiszemy na tablicy i w zeszytach w szeregu pionowym, dopisując obok nich odpowiednią formę rzeczownika, np.:

<i>kto</i>	—	jakiś człowiek, o którego nazwę się pytamy,
<i>nam</i>	—	kozłowi i lisowi,
<i>mu</i>	—	kozłowi,
<i>ty</i>	—	koźle,
<i>ja</i>	—	lis,
<i>niego</i>	—	kozła,
<i>siebie</i>	—	lisa,
<i>niej</i>	—	studni,
<i>go</i>	—	kozła,
<i>nikomu</i>	—	ani lisowi, ani kotu...,
<i>go</i>	—	kozła.

Na podstawie tego zestawienia przystępujemy do opisu.

1. Przedewszystkiem doprowadzimy uczniów do stwierdzenia, że wyrazy te odnoszą się podobnie jak rzeczowniki do istot, rzeczy lub właściwości, ale nie można zapomocą tych wyrazów odpowiadać na pytania: *jak się ktoś lub coś nazywa*, a zatem nie można ich uznać za rzeczowniki. Wyrazy takie, jak *ja*, *on* i t. p. nie mają wyraźnego znaczenia. Doprowadzamy wreszcie do wniosku, że wyrazów tych używa się często zamiast rzeczowników. Przypomniawszy uczniom, że rzeczowniki same posiadają wyraźne znaczenie, jakby były i m i o n a m i istot, rzeczy lub właściwości, wprowadza-

my nazwę zaimków rzeczownych jako dla wyrazów, któremi zastępujemy rzeczowniki.

2. Sprowadzając zapomocą pytań *kto? co?* przykłady do form mianownika, a więc np. *ja, on* i t. d., doprowadzamy do stwierdzenia, że zaimki posiadają formy podobnie jak rzeczowniki, są więc wyrazami odmieniami.

3. Przechodząc do dalszych ćwiczeń, należy naprzód uświadomić uczniom, że zwierzęta są tu przedstawione jako dwie rozmawiające osoby. W pogadance na temat istoty rozmowy nasuwamy uczniom spostrzeżenie, że ten, który mówi, jest jakby najważniejszą osobą rozmowy, dlatego nazywamy go osobą pierwszą, osobą zaś, do której mówiący się zwraca, osobą drugą. Z tego punktu widzenia oceniamy wypowiedzenia *kozła* i *lisa*. Zwracając uwagę na znaczenie zaimków *ja, ty, my, wy*, przypominamy, że zapomocą tych wyrazów łatwo jest rozpoznać formę osoby w czasownikach.

Następnie uświadamiamy uczniom, że zaimków *on, ktoś* i t. p. używa się o istotach, rzeczach i właściwościach, które w pewnym zdaniu nie odnoszą się ani do pierwszej, ani do drugiej osoby rozmowy. Wreszcie zwracamy uwagę uczniów na zaimek *siebie* w związku z czasownikiem *dbającym* i wprowadzamy do rozbioru przykłady: *Ja dbam o siebie, Ty dbasz o siebie, On dba o siebie*. Rozpatrując te przykłady, doprowadzamy do stwierdzenia, że zaimek ten może się odnosić zarówno do pierwszej, drugiej, jak i trzeciej osoby.

Na zakończenie lekcji polecamy tworzyć zdania, zawierające przykłady zaimków.

Wyprowadzenie. Wypisać zaimki rzeczowne z ustępu 8. *Stary kupiec* wraz z rzeczownikami, zamiast których są użyte.

Wprawa. Wiadomości o zaimkach rzeczownych można powtórzyć okolicznościowo na ustępie 11. *Dwaj bracia*.

Ćwiczenia słownikowe. Po przyswojeniu sobie przez uczniów wiadomości o zaimkach rzeczownych należy możliwie najczęściej przeprowadzać ćwiczenia w ich stosowaniu. Polegać one mogą: a) na parafrazie zdań z podmiotem pierwszoosobowym na drugoosobowy lub trzecioosobowy; b) na łączeniu zdań, nawet rozdzielonych kropkami, zapomocą zaimka *on, ona, ono*, użytego w zastępstwie rzeczownika (np. w wielu zdaniach ustępu 13. *Izba wiejska*).

14. Zaimki przymiotne

(Nowy materiał)

Przypominamy, że o przymiotniki pytamy zapomocą wyrazów: *jaki? czyj?* Nasuwamy zagadnienie, jakie właściwości mają te wyrazy.

Przypominamy, że wyrazy pytające: *кто, со* i ich formy nazwalimy zaimkami rzeczownikami. Podobnie też wyrazy, którymi pytamy o przymiotniki, nazywamy zaimkami przymiotnikami.

Próbujemy teraz zapomocą tych pytań otrzymać w odpowiedzi inne rodzaje zaimków przymiotnych. Pytamy uczniów: *Czyja to książka?* — *Moja książka; Jak odpowie o tej samej książce twój kolega, którego tak samo zapytasz?* — *Twoja książka; Czyja to klasa?* — *Nasza klasa; Jak do was powiedzą o tej klasie koledzy z innego oddziału?* — *Wasza klasa; Kupiec podaje ci kilka ołówków różnej barwy: Jakiego wyrazu użyjesz, wskazując, którego ołówka żądasz? Proszę o ten, tamten, taki ołówek* i t. p. Zapomocą odtwarzania rozmaitych sytuacji i podobnych pytań uzyskujemy dalsze przykłady zaimków: *ten sam, taki sam, inny, każdy, wszelki, wszyscy, żaden, niczyj, którykolwiek, jakikolwiek, czyjkolwiek*. Zaimków tych nie będzie się na tym stopniu układać w grupy znaczeniowe. Naprowadzimy tylko uczniów na kilka ogólnych spostrzeżeń, a więc że wyrazy te odpowiadają na pytania *jaki? czyj? który?* i że nie mają one tak wyraźnego znaczenia, jak przymiotniki. Mają formy zależne od form rzeczownika.

Wyszukiwanie i omawianie znaczenia zaimków w ustępie 10. *Olbrzymi*.

Wypracowanie. Wypisać zaimki przymiotne z ustępu 8. *Stary kupiec*.

Pracownica. Ćwiczenia w rozpoznawaniu zaimków przymiotnych można przeprowadzać na ustępach 3. *Wieczór*, 11. *Dwaj bracia*.

15. Zaimki przysłowne

(Nowy materiał)

Powtórzenie o przysłówkach. Zawijazujemy następnie pogadankę na tle sytuacji, któraby wywołała użycie zaimków przysłownych, odpowiadających na pytanie: *skąd? dokąd? którędy?* (np. stawiamy dziecko przy tablicy, polecamy mu przejść do ławki, pytamy, skąd wyszło, którędy przyszło, następnie polecamy zastąpić wyrazy: *od tablicy, między ławkami* jakimś wyrazem, któryby nie wymieniał

dokładnie miejsca, lecz je tylko wskazywał (a więc *stąd*, *stamtąd*, *tędy*, *tamtędy*). Wysuwamy zagadnienie, co to są za wyrazy.

Dalsze przykłady uzyskujemy podobnie, jak przy przysłówkach, np.

Uczeń szedł:

skąd? — *stąd*, *stamtąd*

dokąd? — *tam*

któredy? — *tędy*, *tamtędy*

kiedy? — *wtedy*

jak? — *tak*

Naprowadzamy na spostrzeżenie, że wyrazy te odpowiadają na te same pytania, co przysłówki, ale mają od nich mniej dokładne znaczenie; znaczenie to rozumiemy dopiero ze związku z innymi wyrazami lub przez wskazanie. Uświadamiamy, że są one nieodmienne.

Wyszukiwanie zaimków przysłownych w ustępie 10. *Olbrzymi*.

Wyp r a c o w a n i e. Wypisać z podanych przez nauczyciela zdań czytanki zaimki przysłowne.

W p r a w a. Okolicznościowo należy utrwać umiejętność różnicowania wszystkich trzech typów zaimka na wskazywanych przez nauczyciela zdaniach czytanki.

16. Przyimki

(Nowy materiał)

Polecamy uczniom powiedzieć kilka zdań o położeniu rozmaitych przedmiotów w klasie względem stołu, pomagając im odpowiednimi pytaniami. Będą to np. takie zdania: *Tablica znajduje się obok stołu. Przed stołem są ławki. Nad stołem wisi lampa. Za stołem stoi krzesło. Na stole leżą książki. W stole znajduje się szuflada.* Zdania te zapisujemy na tablicy i w zeszytach i doprowadzamy do stwierdzenia, że określeniami czasowników są rzeczowniki w połączeniu z wyrazami: *obok*, *przed*, *nad*, *za*, *na*, *w*. Wysuwamy zagadnienie, co to są za wyrazy?

Na tych samych przykładach naprowadzamy uczniów na kilka spostrzeżeń: 1) O wyrazy te nie można się pytać, jak o inne części mowy, które uczniowie poznali. Gdyby uczniowie próbowali przytaczać takie pytania, jak np. *gdzie?* (*na stole*), nauczyciel im wyjaśni, że na to pytanie odpowiadają oba wyrazy razem; 2) następnie uświadamiamy uczniom, że wyrazy te łączą się z rzeczownikami i są

nieodmienne. Wprowadzamy dla tych wyrazów nazwę przyimków. Teraz polecamy zamienić w tych zdaniach rzeczownik *stół* na zaimek rzeczowny i stwierdzamy, że przyimki mogą się łączyć także z zaimkami rzeczownikami.

Wreszcie polecamy określić w tych zdaniach rzeczownik *stół* zapomocą przymiotnika, zaimka przymiotnego lub liczebnika. Uczniowie zauważą, że przyimek może być oddzielony od rzeczownika przymiotnikiem.

Wyszukiwanie rzeczowników z przyimkami w ustępie 13. *Izba wiejska* i wskazywanie wyrazów, których wyrażenia te są są określeniami.

W y p r a c o w a n i e. Wypisać z ustępu 14. *Stary dworek* 10 rzeczowników z przyimkami wraz z wyrazami określaniami.

W p r a w a. Materiał stosowny do powtórki zawiera ustęp 24. *Ranek*.

Ć w i e z e n i a s ł o w n i k o w e. Ćwiczenia w używaniu i stosowaniu przyimków dla wyrażenia stosunków przestrzennych (ewent. także czasowych).

17. Spójniki

(Nowy materiał)

W okolicznościowej pogadance zbieramy kilka przykładów spójników między wyrazami, np. *Ojciec i matka przyszli do szkoły. Włodek siedzi i czyta. Broniek jest mały, ale silny. Stefek jest słaby, chociaż gruby.* Z rozbioru tych zdań na części mowy okazuje się, że uczniowie nie wiedzą jeszcze, co to są za wyrazy: *i, ale, chociaż*. Wysuwamy zagadnienie, co to są za wyrazy i jakie mają właściwości.

Na tych samych przykładach naprowadzamy uczniów na spostrzeżenie, że są to wyrazy nieodmienne, że nie mają swych pytań i że wiążą ze sobą rozmaite wyrazy. Następnie tworzymy razem z uczniami przykłady zdań złożonych, np. *Jędrzek pisze zadanie, a Włodek czyta książkę. Broniek chciał z nami iść, ale mu rodzice nie pozwolili. Praca szła szybko, bo chłopcy chcieli się bawić. Ojciec wysłał chłopca do sklepu, aby mu kupił zapatek. Pójdziemy na wycieczkę, jeśli będzie pogoda.* Zwróciwszy uwagę na wyrazy *a, ale, aby, jeśli* i t. p., naprowadzimy na spostrzeżenie, że zapomocą takich wyrazów łączymy także ze sobą zdania.

Wyszukiwanie spójników w ustępie 15. *Chata gajowego* i stwierdzenie, czy wiążą ze sobą poszczególne wyrazy, czy całe zdania.

Wypracowanie. Wypisać spójniki z ustępu 11. *Dwaj bracia.*

Pracownia. Dalsze ćwiczenia w wyszukiwaniu spójników w ustępach czytanki. Wskazywanie ich w wypracowaniach uczniów. Ćwiczenia w poprawnym ich użyciu.

18. Wykrzykniki

(Nowy materiał)

Powtórzenie o zdaniach wykrzyknikowych. Nasuwamy zagadnienie, zapomocą jakich wyrazów można wypowiedzieć uczucia różnie silnie.

Uczniowie podają przykłady, a więc np. *ach, och, ej, oj, brr* i t. p. Rozważamy właściwości tych wyrazów na tle przypuszczalnych sytuacji i naprowadzamy uczniów na kilka spostrzeżeń. Przedewszystkiem uczniowie powinni zauważyć, że wyrazy takie wypowiada się pod wpływem silnego wzruszenia, a więc wyrażają one uczucia. Powtóre: z wyrazów takich nie dowiadujemy się dokładnie, z jakiego powodu ktoś się cieszy lub martwi, i tem się one różnią od zdań wykrzyknikowych. Wreszcie uświadamiamy uczniom, że często je wykrzykujemy i dlatego nazywają się wykrzyknikami. Następnie należy pouczyć, że są wykrzykniki, które wyrażają wezwanie, np. *pst!* lub odtwarzają czynności, np. *fajt.*

Można także uczniów naprowadzić na spostrzeżenie, że wykrzykniki niekiedy są w ścisłym związku z jakimś zdaniem, np. *O, jak pięknie na dworze!*

Wyszukiwanie wykrzykników w ustępach czytanki. Uczniowie próbują nazywać uczucia, które wykrzykniki te wyrażają.

O odmianie wyrazów

19. Przypadki rzeczowników

(Nowy materiał)

Po przeczytaniu i krótkim objaśnieniu ust. 16. *Przysłowia o panach* zapytujemy, kogo dotyczą wszystkie te przysłowia i polecamy wskazać rzeczowniki odnoszące się do „pana“. Uczniowie stwierdzają, że są to przypadki tego samego rzeczownika *pan*. Ustalamy zagadnienie: do czego służą te różne przypadki tego samego rzeczownika.

Dla ułatwienia opisu nauczyciel poleca wypisać na tablicy i w zeszytach wszystkie formy rzeczownika *pan* w dwu szeregach pionowych. Na zebranych formach doprowadzamy naprzód do stwierdzenia, że pierwsza grupa form oznacza zwykle jednostkę, druga zaś odnosi się do większej ich ilości. Przypominamy więc, że rzeczowniki mają rozmaite formy, zależnie od liczby; jedne nazywamy formami liczby pojedynczej, drugie — formami liczby mnogiej.

Następnie bierzemy pod rozwagę formę *panie*. Zapytujemy, jakim zaimkiem możnaby zastąpić taką formę (*ty*), oraz jaką formę możnaby zastąpić zaimkiem *wy*. Uczniowie zauważą, że jeden z przypadków w każdej liczbie oznacza istoty lub rzeczy, do których się z mową zwracamy. Uświadamiamy uczniom równocześnie, że inne przypadki można zastępować zaimkami tylko trzeciej osoby.

Obecnie ustalamy pytania zaimkowe, które służą do rozróżniania przypadków. Uczynimy to następująco. Polecimy w wypisanych połączeniach wyrazów skreślić przypadki rzeczownika *pan*, następnie pytać jednym wyrazem tak, byśmy musieli odpowiedzieć przypadkiem rzeczownika *pan*; a więc:

<i>kto</i> (każe, osiągnie)?	— <i>pan, panowie</i>
<i>kogo, czyja</i> (władza, łaska)?	— <i>pana, panów</i>
<i>komu</i> (pochlebia, dogadza)?	— <i>panu, panom</i>
<i>kogo</i> (kochają, odmienia)?	— <i>pana, panów</i>
<i>kim</i> (się urodzić), <i>z kim</i> (mówić)?	— <i>panem, z panami</i>
<i>na kim</i> (się nie opieraj), <i>o kim</i> (przysłowia)?	— <i>na panu, o panach</i>

W podobny sposób zbierzemy pytania dotyczące rzeczowników nieżywotnych, podając uczniom taki np. tekst: *Rzeka szeroko rozlała. Brzegi rzeki były pokryte spienionemi falami. Rzece przyglądało się mnóstwo ludzi. Wielu z nich rzekę przeklinało. Rzeką płynęły liczne drzewa, stosy siana, niekiedy widać było na rzece dachy zerwane z chat.*

Zebrawszy w ten sposób pytania, należy je spisać łącznie na tablicy, podobnie jak poprzednie, następnie wprowadzamy nazwy przypadków; a więc:

<i>kto? co?</i>	—	<i>mianownik</i>
<i>kogo? czego? czyj?</i>	—	<i>dopełniacz</i>
<i>komu? czemu?</i>	—	<i>celownik</i>
<i>kogo? co?</i>	—	<i>biernik</i>
<i>kim? czem?</i>	—	<i>narzędnik</i>
<i>(na, o) kim? czem?</i> ¹	—	<i>miejsownik</i>

Zestawienie to należy jeszcze uzupełnić nazwą *wołacza*, stwierdzając, że nie odpowiada on na żadne pytanie. Dlatego wyliczając przypadki, wołacz umieszczamy osobno na końcu.

Korzystając z zestawienia przypadków rzeczownika *pan* i *rzeka*, można w związku z formami *pana* i *rzece* zwrócić uwagę uczniom, że niekiedy dwa przypadki mają tę samą postać. Formę *pana* uważamy raz za dopełniacz, raz za biernik, ponieważ inne rzeczowniki na te same pytania mają dwie różne formy, a więc np. *rzeki, rzekę*. Podobnie formę *rzece* uważamy, zależnie od pytania, za celownik lub miejscownik, ponieważ inne rzeczowniki, np. *rak*, mają dla tych przypadków różne formy: *rakowi, raku*.

Pożądanem jest, by po zakończeniu poprzedniego stadjum lekcji powtórzyć w szkole wiadomości o przypadkach na ustępie 17. *O baranie i wilku*, w szczególności na formach obu tytułowych rzeczowników. W ćwiczeniu tem należy uczniów przyzwyczaić, by przed nazwaniem przypadku stwierdzili wprzód, z którym wyrazem się łączy, oraz na jakie pytanie odpowiada. Na następnej lekcji należy przerobić te same ćwiczenia na ustępie 19. *Kura z kaczątami*, zwracając szczególnie uwagę na równobrzmiące formy różnych przypadków w tekście oryginalnym i w zamieszczonej z boku parafrazie.

Wyprowadzenie. Na ćwiczenie domowe można zadać wypisanie pytań i nazw przypadków, oraz stwierdzenie ich liczby.

¹ Wobec równobrzmienności form zaimka, któremi pytamy o narzędnik i miejscownik, należy uświadomić uczniom, że miejscownik występuje zawsze z przyimkiem.

W tym celu należy wybrać z jakiegokolwiek ustępu tylko pewne rzeczowniki (uczniowie zaznaczą je sobie w książce); ćwiczenie to trzeba zrazu ograniczyć do tych przykładów, które nie mogą odpowiadać na pytanie przysłówków (np. "gdzie, kiedy i t. p.).

W p r a w a. Dalsze ćwiczenia w oznaczaniu przypadków można przeprowadzać na ustępach 7. *Lis i koźiel*, 18. *Przysłowia o koniu*, 24. *Ranek*.

20. Temat i końcówki

(Nowy materiał)

Powtórzenie wiadomości o przypadkach. Nazywanie przypadków rzeczownika *koń* w ust. 18. *Przysłowia o koniu*. Zwrócenie uwagi na różną postać przypadków i wysunięcie zagadnienia, na czem polega różnica ich postaci.

Następnie uczniowie szeregują na tablicy i w zeszytach przypadki rzeczownika *koń* w ustalonym porządku, dopełniając je temi przypadkami, których niema w ustępie, a więc:

L. poj.	L. mn.
M. <i>koń</i>	<i>konie</i>
D. <i>konia</i>	<i>koni</i>

i t. d.

Pytamy teraz uczniów, czem różnią się poszczególne przypadki. Doprowadziwszy do stwierdzenia, że mają one różne zakończenia, polecamy je uczniom podkreślić i wprowadzamy dla nich nazwę końcówek. Następnie zwracamy uwagę na pozostałą część wyrazu i wprowadzamy dla niej nazwę tematu. Podział ten ujmujemy w tymczasowe uogólnienie, stwierdzając z uczniami, że w przypadkach rzeczownika rozróżnia się końcówki i temat. Uogólnienie to sprawdzamy następnie na innych rzeczownikach, starając się dobrać rzeczowniki wszystkich trzech rodzajów o temacie niezmiennym. Formy te zestawiamy, jak poprzednio np.:

L. poj.	L. mn.
M. <i>król, kula, serce,</i>	<i>królowie, kule, serca,</i>
D. <i>króla, kuli, serca,</i>	<i>królów, kul, serc</i>

i t. d.

Po wydzieleniu i podkreśleniu końcówek, naprowadzamy uczniów na spostrzeżenie, że rzeczowniki te różnią się rodzajem,

a w związku z tem mają w niektórych przypadkach różne końcówki, niektóre zaś przypadki nie posiadają końcówek.

Przy sposobności można uczniów naprowadzić na spostrzeżenie, że temat tych rzeczowników ma jednako postać we wszystkich przypadkach i wysunąć zagadnienie, czy i w innych rzeczownikach temat jest również niezmienny. W tym celu polecimy uczniom wypisać i porównać przypadki rzeczownika *anioł*. Wówczas uczniowie sami zauważą, że temat może mieć w pewnych rzeczownikach różne postaci, zależnie od końcówek. Należy jednak doprowadzić do stwierdzenia, że najważniejszą oznaką przypadków są końcówki, bo temat w wielu rzeczownikach ma we wszystkich przypadkach tę samą postać.

Na zakończenie polecamy uczniom nazywać przypadki rzeczowników w ustępie 5. *Domki z piasku* i wskazywać w nich końcówki. Nauczyciel zwróci uczniom uwagę, że najpewniej można znaleźć końcówkę, porównując formę z innymi przypadkami.

W p r a c o w a n i e. Wypisać z ustępu czytanki przypadki wskazanych przez nauczyciela rzeczowników, nazwać je i podkreślić końcówki.

W p r a w a. Materiał form do dalszych ćwiczeń zawierają ustępy 14. *Stary kupiec*, 23. *Las*.

21. Przypadki przymiotników

(Nowy materiał)

Tok postępowania jak przy omawianiu form rzeczowników. Uczniowie odczytują ust. 20. *Przysłowia o mądrych*. Wskazują w każdym zdaniu formy przymiotnika *mądry*. Spostrzegają, że przymiotnik ten ma również przypadki. Wyodrębniamy w zapisanych na tablicy formach tematy przymiotnika i końcówki.

W dalszym toku ćwiczeń obserwujemy formy przymiotników w ustępie z czytanki, stwierdzając, że zależą one od rodzaju i form rzeczowników, oraz że przypadek przymiotnika najłatwiej rozpoznać z formy określonego rzeczownika. Dotwarzanie innych form, oraz wyróżnianie tematu i końcówek.

Na zakończenie uczniowie wskazują w ustępie 14. *Stary dworek* przymiotniki, stwierdzając, których rzeczowników są określeniami, a według przypadku nazywają formę przymiotnika. Dotwarzanie do znajdujących się w tym ustępie wyrażen z przymiotnikami formy narzędnika i miejscownika l. poj. i narzędnika l. mn.

Wypracowanie. 1) Z ustępu 21. *Przy kominku* wypisać przymiotniki z określanemi rzeczownikami i zaznaczyć skrótami nazwy ich przypadków; 2) do wskazanych przez nauczyciela wyrażeń w ustępie 19. *Kura z kaczetami* dotworzyć narzędniki i miejscowniki l. poj., oraz narzędniki l. mn.

W p r a w a. Dalsze ćwiczenia można przeprowadzać w miarę potrzeby na ustępach 8. *Stary kupiec* i 22. *O szczodrym królu*.

Ćwiczenia ortograficzne. Po przeprowadzeniu ćwiczeń o celu gramatycznym można przeprowadzić obserwację i uogólnienie zasady ortograficznej co do używania końcówek *-em* czy *-im* lub *-ym*, *-emi* czy *-imi* lub *-ymi*. Ćwiczenia te należy więc prowadzić w dwu kierunkach: 1) zwracać uwagę w tekstach na odpowiednie formy, 2) polecać ustnie i piśmiennie dotwarzać je do form zawartych w tekście.

22. Przypadki zaimków rzeczownych

(Nowy materiał)

Tok postępowania jak przy rzeczownikach. Punktem wyjścia może być rozpatrzenie form zaimków rzeczownych w ustępie 7. *Lis i koźiel*, por. rozdz. 13. Uczniowie zapomocą pytań oznaczają przypadki zaimków.

Dalsze ćwiczenia przenosimy na ustęp 11. *Dwaj bracia*, przyczem uwzględniamy przypadki rozmaitych zaimków rzeczownych.

Wypracowanie. Wypisać z ustępu 19. *Kura z kaczetami* przypadki zaimków rzeczownych wraz z ich nazwami.

W p r a w a. Materiał do dalszych ćwiczeń zawierają ustępy 6. *Kot i wilk*, 8. *Stary kupiec* i 13. *Izba wiejska*.

23. Przypadki zaimków przymiotnych

(Nowy materiał)

Tok postępowania jak przy przymiotnikach. Materiał do pierwszych ćwiczeń zawiera ustęp 14. *Stary dworek*.

Wypracowanie. 1) Z ustępu 21. *Przy kominku* wypisać zaimki z określanemi rzeczownikami i zapisać nazwy ich przypadków; 2) do wskazanych przez nauczyciela wyrażeń z ustępu 19. *Kura z kaczetami* dotworzyć narzędniki i miejscowniki l. poj., oraz narzędniki l. mn.

W p r a w a. Dalsze ćwiczenia można przeprowadzać na ustępach 8. *Stary kupiec*, 22. *O szczodrym królu*.

24. Przypadki liczebników

(Nowy materiał)

Tok postępowania jak przy przymiotnikach i zaimkach przymiotnych. Rozpoznawanie form liczebników w ustępie 11. *Dwaj bracia.*

Wyprowadzenie. Wypisać liczebniki wraz z określaniami rzeczownikami z ustępu 6. *Kot i wilk* oraz oznaczyć ich przypadki.

Wprawienie. Materiał do dalszych ćwiczeń zawiera ustęp 15. *Stary dworek.*

25. Ćwiczenia normatywne z deklinacji

Nauczyciel, chcąc w tym kierunku celowo pracować, powinien zdać sobie przede wszystkim sprawę z głównych niedostatków w języku uczniów, zwłaszcza na terenach gwarowych i prowincjonalnych, w drodze obserwacji ustnych lub pisemnych ich wypowiedzi. Ćwiczenia te powinny być prowadzone poza nauką gramatyki, a więc w związku z lekturą, wypracowaniami piśmiennymi i ćwiczeniami w mówieniu. Nie chodzi tu wyłącznie o poprawianie błędów, ale także o zwracanie uwagi na formy poprawne, a więc uświadamianie niekiedy mechanicznie użytych form trafnych. W tym celu przed rozpoczęciem lektury ustępów czytanki nauczyciel powinien sam wyznaczyć sobie odpowiednie formy.

Ponadto z ćwiczeniami w zakresie deklinacji można połączyć odpowiednie ćwiczenia ortograficzne. W szczególności można przy tej sposobności utrwać poprawną pisownię: 1) *ó* i *u*: urabianie form zawierających *ó*, a więc np. dopełniacza l. mn. od rzeczowników *woda*, *pole* itp.; 2) *rz* i *ź*: urabianie odpowiednich form rzeczowników *góra* (*górze*) itp.; 3) rozróżnianie końcówek *-em*, *-ym*, *-emi*, *-ymi* w deklinacji przymiotnikowej.

O wyrazach jako określeniach

26. Przydawka

(Nowy materiał)

Powtórzenie wiadomości o określaniu na kilku przykładach dobrych tak, aby określane były rozmaite części mowy, np. *książka Włodka, ogromnie silny, biegł szybko*. Na tych przykładach uprzymimy uczniom, że określane mogą być rozmaite rzeczowniki, przymiotniki, przysłówki i t. d.

Następnie odczytawszy ustęp 3. *Wieczór*, polecamy uczniom wymienić i wypisać wyrażenia, w których określane są rzeczowniki, przyczem pomijamy określenia rozwinięte lub zbyt daleko położone w stosunku do określanego rzeczownika. Otrzymamy więc takie przykłady: *dzienna praca, pukanie dzięcioła, czarne mrówki, czarna pszczołka, pszczołka leśna, w korze drzewnej, ćmy nocne* itp.

Wprowadzamy teraz nazwę przydawek dla tych wszystkich rodzajów określeń rzeczownika. Można jeszcze dla ścisłości przypomnieć o orzeczeniu zasadniczym, jako również pewnego rodzaju określeniu rzeczownika, korzystając z przykładu tego samego ustępu *praca ustawała* itp. Stwierdzimy, że wyraz *ustawała* jest też określeniem rzeczownika, ale określenie takie już pierwiej nazwaliśmy orzeczeniem (zasadniczym lub nierozwiniętym).

Na zakończenie podajemy uczniom rzeczowniki, polecając im określać je zapomocą przydawek. Zarówno przez dobór rzeczowników, jak i przez odpowiednie pytania pomocnicze staramy się osiągnąć możliwą różnorodność przydawek.

Wyprowadzenie. Jako pracę domową polecamy uczniom: 1) wypisać z ustępu 22. *O szczodrym królu* 15 rzeczowników określonych przydawkami; 2) rozwinąć w kilku zdaniach ustępu wskazane rzeczowniki przydawkami.

Wprawa. Stosowny materiał do powtórki zawierają ustępy: 9. *Nad strugą*, 15. *Chata gajowego*, 23. *Las*, 25. *Zajęcza dola*.

Ćwiczenia ortograficzne. Okolicznościowe ćwiczenia w użyciu przecinka między wielokrotnymi przydawkami.

27. Okolicznik

(Nowy materiał)

Przypomnienie o przydawkach, jako określeniach rzeczownika, i wysunięcie zagadnienia, jakie określenia mają inne części mowy. Ograniczamy się narazie do czasowników.

Przykłady gromadzimy z ustępu 24. *Kanek*. Polecamy uczniom wypisać na tablicy i w zeszytach określenia czasowników. Otrzymujemy takie przykłady:

znikać powoli (jak?)
zapał tu i ówdzie (gdzie?)
zapał na grzędzie (gdzie?)
zaskrzygnięły w wiosce (gdzie?)
unosić się z nad strzech (skąd?)
odzywa się niezadługo (kiedy?)
chodźcie jeść (poco?)
bierz dwa razy (ile razy? ilokrotnie?) i t. d.

Odnajdujemy teraz pytania, na jakie odpowiadają te określenia, i notujemy je na tablicy i w zeszytach przy odpowiednich przykładach. Stwierdzamy teraz, że wyrazy, zapomocą których pytamy o te określenia, są przysłówkami. Zapytujemy teraz, o czym się dowiadujemy z tych określeń (czas, miejsce, sposób, ilość czynności i t. p.) i wprowadzamy nazwę okoliczników.

Przykłady rozpatrzone dotyczyły tylko czasowników, trzeba więc rozważaniami objąć też inne typy okoliczników, określających przymiotniki, zaimki, liczebniki i przysłówki, nadto wśród okoliczników wprowadzić rozmaite ich rodzaje, a więc oprócz przysłówków i form rzeczowników, także imiesłowy.

Ponadto należy uwzględnić także inne typy znaczeniowe, okoliczników. W tym celu nauczyciel sam może wymienić odpowiednie przykłady, np. *przyszedłszy usiadł, siedł kulejąc*; (drzewo) *uschło bez wody, iść na zarobek, pisał dużo, bardzo podobny, ogromnie głośno, prawie wszyscy* itp.

Wypracowanie. Polecamy uczniom: 1) wypisać z ustępu 25. *Zajęcza dola* okoliczniki wraz z określanymi wyrazami; 2) rozwinąć wskazane w tym ustępie wyrazy okolicznikami.

Wprawa. Dalsze ćwiczenia można wykonać na ustępach 13. *Izba wiejska*, 22. *O szczodrym królu*, 23. *Las*.

Ćwiczenia ortograficzne. Okolicznościowe ćwiczenia w użyciu przecinka między wielokrotnymi okolicznikami.

28. Dopełnienie

(Nowy materiał)

Zadaniem lekcji jest pouczenie o dopełnieniach, jako określeniach czasowników, przymiotników i przysłówków, odpowiadających na pytania przypadków rzeczownika. Wprowadzenie tych pytań, jako cechy charakterystycznej dopełnień, jest niezbędne, ponieważ pozwalają one uczniom rozróżnić dopełnienia od okoliczników, które odpowiadają na pytania przysłówkowe. Natomiast, wprowadzając pojęcie dopełnień, zrezygnować należy na tym stopniu z określania ich znaczenia.

Przykłady do rozważań zyskujemy, polecając uczniom zebrać i wypisać na tablicy i w zeszytach czasowniki i przymiotniki z ich określeniami z pierwszej części ustępu 23. *Las*. Otrzymamy następujące przykłady:

*był w bliskości wsi
wybierali pod jesień
zdatne na budynek
dzielili między gospodarzy
sprzedawano resztę
sprzedawano kupcom i t. d.*

Przedewszystkiem ustalamy, na jakie pytania zapomocą tych określeń odpowiadamy. Okazuje się, że większość tych określeń odpowiada na te same pytania, co przypadki rzeczowników, a tylko kilka z nich odpowiada na pytania przysłówków (*gdzie był? — przed wioską, kiedy wybierali? — pod jesień, gdzie wybierali? — w lesie*) i są okolicznikami. Po takim stwierdzeniu wprowadzamy nazwę dopełnień dla tych określeń czasowników i przymiotników, którymi odpowiadamy na pytania przypadków rzeczownika.

Ponieważ w przykładach wyrazami określanymi były tylko czasowniki i przymiotniki, należy wprowadzić jeszcze przykłady z przysłówkami, np. *blisko wsi, jaśniej od gwiazd* i t. p., p. podręcznik dla ucznia. W ten sposób rozszerzamy pojęcie dopełnień także na określenia przysłówków.

Wyszukiwanie dopełnień z dalszej części ustępu 23. *Las*.

W y p r a c o w a n i e. Na zadanie domowe polecamy uczniom: 1) wypisać z ustępu czytanki wskazane czasowniki z dopełnieniami, oraz z pytaniami, na które odpowiadają (osobno polecamy wypisać czasowniki z temi określeniami, które nie odpowiadają na pytania przypadków rzeczownika); wskazane w ustępie rzeczowniki rozwinąć dopełnieniami.

W p r a w a. Dalsze ćwiczenia można przerabiać na ustępach 14. *Stary dworek*, 25. *Zajęcza dola*.

Ćwiczenia ortograficzne. Okolicznościowe ćwiczenia w użyciu przecinka między dopełnieniami wielokrotnymi.

Dalsze ćwiczenia. Przedwczesnem byłoby na tym poziomie rozpatrywanie szczegółowe sposobów wyrażania przydawek, dopełnień i okoliczników. Pożądane są natomiast ćwiczenia w stosowaniu rozmaitych pod względem formy wyrazów zastępczych w zakresie poszczególnych rodzajów określeń i w rozważaniu różnic ich odcieni znaczeniowych, a więc:

1) zamiana przydawki przymiotnikowej na rzeczownikową, np. *pałac królewski* — *pałac króla*, *materiał w prążki* — *prążkowany...* i odwrotnie;

2) zamiana dopełnień przyczasownikowych na przydawki przez zmianę czasownika na rzeczownik, np. *zastaniał od wiatrów* — *zastona od wiatrów* itp.;

3) zamiana okoliczników przysłówkowych na rzeczownikowe, np. *słysząc wkrótce* — *słysząc za chwilę* itp.;

4) zastępowania lub rozwijanie określeń, zwłaszcza przydawek i okoliczników zapomocą porównań, np. *szata biała* — *szata biała jak śnieg*, *maki czerwone* — *maki jak rubiny* i t. p.; zamiana porównań na przydawki o znaczeniu przenośnem, np. *szata śnieżnobiała*, *maki rubinowe* i t. p.

Ćwiczenia te z istoty swej są ćwiczeniami słownikowemi, ale pozostają w ścisłym związku z wiadomościami nabytymi w składni. Mają one na celu również wyrobienie łatwości stylistycznej w zamianie jednostek słownikowych, ale już nie w obrębie tych samych kategorii (części mowy), lecz bez względu na przynależność określeń do pewnego typu formalnego.

Ćwiczenia te należy opierać nie tylko na ustępach w podręczniku gramatycznym, ale też wiązać je z lekturą, ćwiczeniami piśmiennymi, a niekiedy także z ćwiczeniami w mówieniu.

